

Mərasim folkloru xalq ədəbiyyatının mifoloji qaynağıdır

Dünya xalqlarının hər birinin müxtəlif poetik janr və formaları əhatə edən mərasim folkloru mövcuddur ki, onlar mifoloji qaynaqlar əsasında sadədən mürəkkəbə doğru ayrı-ayrı dövrlərdə xalq yaradıcılığında formalaşmış və bu günə qədər qorunub saxlanmışdır.

Mərasim folkloru geniş anlayış olduğuna görə, onun əhatə dairəsi də çoxcəhətlidir. Mifoloji tarixi-magik görüşlərin, ritual komplekslərinin əks olunması mərasim folkloru nümunələrini birləşdirən əsas funksiya kimi diqqəti cəlb edir. Mərasim folklorunda zaman anlayışı önəmli məqamlardan birini müəyyən edir. Hələ ibtidai dövrlərdən zaman insan həyatına müdaxilə etmiş, ilin ayrı-ayrı fəsilələrində ona bilavasitə təsir göstərmiş, müxtəlif günlərdə silsilə mərasimlər keçirilmişdir.

Xalq mənəviyyatının sərvəti olan şifahi söz sənətinin mənşəyi insan təfəkkürünün hələ tam formalaşmadığı çağlarla bağlıdır. İbtidai tarixi dövrlərdə təbiət və cəmiyyət hadisələri insanlarda yalnız müşahidə və ilkin təsəvvürlər yaradırdı. Təbiətdə baş verən hadisələrin yaranma səbəblərini dərk edə bilmədiklərindən insanlar onlara ilahi varlıqların müdaxiləsi kimi baxmış və bununla bağlı indi mərasim folkloru kimi qəbul olunan mərasimlər silsiləsi xalq ədəbiyyatına daxil olmuşdur.

Şifahi xalq yaradıcılığında mühüm yeri təbiəti dərk etmə ilə bağlı ayin, etiqad və mərasimlər təşkil etmişdir. Bunlar öz mövzu və məzmun xüsusiyyətlərinə görə, əsasən iki qrupa bölünür: mövsüm və məişət mərasimləri. Mövsüm mərasimləri daha çox xalqın gündəlik həyatı ilə bağlı yaranmış, bir sıra mifoloji görüşləri, o cümlədən animistik, antropomorfik düşüncəni özündə əks etdirmişdir. Mərasim nəğmələri arxaik düşüncənin poetik ölçü və qəliblərini, üslub və ifadə modellərini ən erkən tiplərini ifadə edir, xalqın etik-estetik dünyagörüşünü, ritual və etiqadlarını sistemli şəkildə ifadə edir. Tədqiqatlarda erkən estetik düşüncəni və məişət əxlaqı detallarını əks etdirmək baxımından mövsüm mərasim nəğmələri iki şəkildə nəzəri cəlb edir: Ayrı-ayrı təbiət hadisələri və etiqadlarla bağlı yaranan nəğmələr və ilin müəyyən fəsillərində xalqın birgə əməyini yekunlaşdırən nəğmələr. Təbiət hadisələri və etiqadlarla bağlı yaranmış nümunələrə yağışın yağması, gündənin çıxması, küləyin əsməsi, göyün guruldaması, eləcə də oda, suya, küləyə və torpağa inamla bağlı poetik mətnlər daxil edilir.

İkinci bölgədə ilin müəyyən fəsillərində xalqın birgə əməyini yekunlaşdıran mərasimlərdəki nəğmələr yer almışdır ki, onlar əmək mövsümünün başlanması

və ya məhsulun yığılması ilə bağlıdır. Mənbələrə görə, erkən dövrlərdən türk tayfaları içərisində əsasən ilin iki mövsümü, yazın gəlişi, yeni əmək mövsümünün başlanması və payızda məhsulun yığılıb başa çatması ilə bağlı mərasimlər, bayramlar keçirilirdi. Bu bayramlar xalq arasında xüsusi təntənə ilə qeyd olunurdu. Ən önəmli isə odur ki, bu bayramların keçirilməsi ilə paylaşmaq düşüncəsi - insanlara yardım etmək və bayram günü hər kəsin evində süfrə açılması amalı ilə əlaqədar idi.

Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın qaynaqlarından olan "Dədə Qorqud" oğuznamələrində bəzi mərasimlərin izlərini müəyyən etmək olar. "Dirşə xan oğlu Buğac" boyunda belə bir süjetə rast gəlmək olur ki, "hər il bir yazda, bir də payızda buğa ilə buğranı savaşırdırlar. Bayandır xan Qalın Oğuz bəylərilə tamaşaya baxır, öylənirdi". Hesab edirik ki, bu, türk xalqları arasında payızda və yazda keçirilən mövsüm mərasimi, yaxud meydan tamaşası ilə bağlı kiçik bir nümunə kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan ərazisində zərdüştiliklə bağlı keçirilən bayramlar arasında Mehrikan bayramı xüsusi qeyd olunmalıdır.

Folklorumuzda yeni əmək mövsümünün başlanması ilə bağlı mərasim və nəğmələr arasında "Şum mərasimi", "Saya mərasimi" və onları bəzəyən nəğmələr diqqəti daha çox cəlb edir. "Novruzqabağı nəğmələr" adı ilə tanınan həmin nəğmələr də üç yerə ayrılır - "Çillə nəğmələri", "İlaxır çərşənbə nəğmələri" və "Bayram məişəti nəğmələri".

Xalq yaradıcılığında mərasim poeziyasında arxaik əmək nəğmələrinin də böyük təsiri olmuşdur ki, bunlara həm cüt nəğmələri, həm də holovar deyilir. Bu nəğmələr əvvəlcə ibtidai məzmun

daşmış, bir-iki hecalı misralardan ibarət olmuş və müəyyən ritmə uyğun şəkildə yalnız əmək prosesi zamanı oxunmuşdur.

Azərbaycan mövsüm mərasimləri arasında "Xıdır", "Xıdır Nəbi" və ya "Xıdır İlyas", yaxud "Yazağzı Xızır bayramı, yaxud "Qışyarısı" mərasimlərinin də özünəməxsus yeri vardır. "Bəzi qaynaqlar bu el şənliyini Xıdırəlləz, Xızırğünü, Ruzi Xızır və Xıdırzında da adlandırılır". Bu mərasim mifik təsəvvürlərdə yazı qarşılaşmaqla, yaşillıq arzusu ilə yanaşı, həm də Xızırın simasında insanlara bolluq, bərəkət və firavanlığın bəxş olunması kimi əks olunmuşdur. Bu mövsüm mərasimi haqqında Orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş səyyahlar müəyyən məlumatlar vermiş və öz səyahətnamələrinə daxil etmişlər. Hələ XIII əsrdə Azərbaycana gəlmiş italyan səyyahı Marko Polo bu bayramın fevralın əvvəllərində "Bəyaz" adı altında xalq arasında qeyd olunduğunu bildirmişdir. Daha sonra XVIII yüzillikdə Şamaxıya gələn alman səyyahı Adam Oleari bu bayramı geniş təsvir etmişdir. Mənbələrə görə, Xıdır Nəbi həm də "taxıl və müqəddəs ağaclara pərəstişlə" əlaqədar bir mərasim olmuşdur. Azərbaycanda Xıdır Nəbi mərasimi qışın oğlan çağı sayılan kiçik çillə günlərində, yəni fevralın əvvəllərində, daha doğrusu ilk ongünlüyündə keçirilir. Erkən təsəvvürlərə görə, bu bayram gecəsində boz atlı Xızır əlində "od butası" ilə Yer üzünə enib hər yeri gəzəcək, onun üçün ayrılmış paylara əlini çəkəcək, beləliklə də, bütün insanlara sağlamlıq və xoşbəxtlik, firavanlıq gətirəcəkdir. Xıdır Nəbi mərasimində oxunan nəğmələrin bayramın xüsusi təmtəraqla keçirilməsinə təsiri böyük idi.

Xıdır, Xıdır xıd gətir,
Dar-dərədən od gətir.
Mən Xıdırın nəyiyəm,
Bircə belə dəyiyəm,
Ayağının nahiyam,
Başının torbasiyam.
Xıdır Xıdır deyöllər,
Xıdır Xıdır çıraqlar,
Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz.
Mən Xıdırın quluyam,
Boz atının çuluyam...

Türksoylu xalqlar yazın gəlişini sanki sürətləndirmək məqsədilə mifoloji düşüncədən qaynaqlanan silsilə ayin-mərasimləri yaratmış, onları milli mifoloji təfəkkürə uyğun olaraq icra etmiş və gələcək nəsillərə ötürmüşdür.

*Ülkər NƏBİYEVƏ,
Bakı Dövlət Universitetinin
professoru*